

ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱՆՈՐԵԱՆ

ԱՐՅԱԻՐՔԻ ՕՐԵՐ

I

ՍԱՄՍՈՆԻ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Պատերազմից առաջ, Սամսոնի հայութիւնը հաշոււմ էր 800-900 տուն, կըր թւով 5000 բնակիչ: Յոյները մօտ 10, թուրքերը 15-20 հազար հոգի էին: Երեք ժողովուրդները ապրում էին անջատ թաղերում: Հայկական թաղը տարածւած էր քաղաքի հիւսիսային կողմը եւ շատ չնչին բացառութեամբ ամփոփում էր իր մէջ քաղաքի բոլոր հայերին: Յունական եւ թրքական թաղերը տեղ-տեղ խառն բնակչութիւն ունէին: Յունական թաղը գտնւում էր քաղաքի հարաւարեւմտեան մասում, իսկ թիւրքերը սեպի պէս մտել էին երկու թաղերի միջեւ՝ բաժանելով հայերին յոյներից:

Հայկական թաղը ունէր երկու դպրոց եւ մէկ մանկապարտէզ: Երկսեռ աշակերտութեան թիւը 7-8 հարիւրից պակաս չէր. դպրոց էին յաճախում թաղի գրեթէ բոլոր երեխաները:

Ուսուցիչների մէջ միակ սկսնակը եւ էի: Մնացածները տարիների փորձառութիւն ունեցող եւ իրենց դործին գիտակ մանկավարժներ էին:

Դպրոցի ամենահին ուսուցիչն էր ծերունի Նշան Չատրմեանը, որը յայտնի էր քաղաքում «Նշան էֆէնտի» անունով: Աշակերտները նրան ասում էին «միւսիւ Նշան»: Նշան էֆէնտին 70-ը բոլորելու վերա էր եւ Սամսոնի հնագոյն բնակիչներից մէկն էր: Ուսուցչութեամբ սկսել էր պարապել դպրոցի գոյութիւնից շատ առաջ: Իրեն տեղական եկեղեցու ամենահին դպիրը, նա մասնակից էր թաղի բոլոր ծնունդներին, մկրտութիւններին, թաղման, պսակադրութեան եւ այլ արարողութիւններին: Հայ, յոյն, թիւրք-բոլորն էլ ճանաչում էին այդ բարի եւ հազազիւտ մարդուն: Իր հերթին Նշան էֆ. մատի վրա կարող էր հաշւել թաղի բոլոր բնակիչներին: Նա ոչ միայն

ՍԱՄՍՈՆԻ ԴՊՐՈՑԻ ՆԻԱԳԱՆՈՒՄԻՐԸ

(Կենտրոնում՝ տեսուչ Արա Մամիկոնեան, աջ կողմը՝ նազի դասատու Օննիկ Պալըզեան).
Այս եւ հետագայ նկարները առնաձեռն են Տիկ. Ան. Պալըզեանից, Բրիտսկ.

տեղեակ էր ամէն մի աշակերտի անցեալին ու ներկային, այլեւ յիշում էր, թէ որ աշակերտի հայրը, մայրը, քեռին եւայլն ինչպէս էին սովորում:

– Ծօ՛, հո՛րթ, ըսէ նայինք դուն որո՞ւ ելած ես, ասում էր նա ծոյլ կամ չար աշակերտին:

– Եթէ ըսեմ հօրդ՝ մեղք է, եղի մը պէս խոնարհ տղայ էր. եթէ ըսեմ մօրդ՝ անարդարութիւն է, ան ջուրի պէս կը կարդար դասը:

Նշան էֆ. հնուց ի վեր հետաքրքրւում էր եկեղեցական հարցերով: Մարտիրոսեանի նախարարութեան օրով, մի օր ցրւիչը ուսուցչանոցում նրան յանձնեց մի շարաթաթերթ «Ձանգակներ» անունով, որ տպւել էր 1902 թւին, Պոլսում: Նշան էֆ. բացատրեց, որ շարաթաթերթին բաժանորդագրւել է տասը տարի առաջ:

Գլորոցի վարի դասարաններում Նշան էֆ. դասաւանդում էր կրօն: Բայց աշակերտները խնդրում էին պատմել բազմիցս լսած «Դաւիթ Անյաղթի եւ Գողիաթի պատմութիւնը»: Քանի՜, քանի անգամներ ինձ պատահել է հերթապահի հանդամանքով դասարան մըտնել եւ ոտքի ելած մանկիկների ծափահարութիւնները դադարեցնել այդ «պատմութեան» ընթացքում:

Եթէ Նշան էֆ. դաս աւանդելու տրամադիր չէր, բաց էր անում աշակերտների ցուցակը եւ, ստուգում կատարելով, խօսում էր ներկայ աշակերտների վարք ու բարքի մասին: Այդ ձևով նա ժամայ մէջ հաղիւ 5-10 աշակերտ էր ստուգում:

Ձմրան օրերի դասամիջոցներին, գլորոցի ընդարձակ միջանցքում տեղաւորւած թիթեղեայ մեծ վառարանի մօտ փոքր աշակերտները սովորաբար խմբւած էին Նշան էֆ. շուրջը:

– Այս ինչքա՛ն մաղեր կան ձեռքերուդ վրա, միւսիւ Նշան, – ասում էր աշակերտներից մէկը, տնտղելով նրա բրդոտ ձեռքը:

– Այդ ինչ է որ, հապա մէկ տեսնես, թէ ի՛նչ մաղեր կան–յօրան–րանջելով պատասխանում էր Նշան էֆ.:

Երբեք առանձին աշակերտին չէր պատժում, բայց բարկացած դէպքերում դասերից յետոյ մի ժամով վար էր դնում ամբողջ դասարանը եւ ինքն էլ մնում էր նրանց հետ: Այդպիսի դէպքերում երկար սպառնական հայեացք էր սեւեռում յանցաւոր դասարանի աշակերտների վրա եւ երբ տիրում էր գերեզմանային լուծիւն, գլուխը դնում էր ամբիոնի գրասեղանի վրա ու քնում: Այնուհետեւ աշակերտները ոտքերի ծայրով զգուշութեամբ մէկ – մէկ դուրս էին դալիս դասարանից ու դնում: Երբ բոլոր աշակերտները հեռանում էին, Նշան էֆ. արթնանում էր եւ վերէն – վար շփելով դէմքը՝ մա–

ներ քայլերով դիմում էր դէպի տուն:

Բայց Նշան էՖ. իբրեւ ուսուցիչ Սամսոնի դպրոցում բացառութիւն էր: Եւ այդ տարիքի մէջ պահում էին դպրոցում, որովհետեւ այլ կերպ նրա կեանքը ուրիշ ոչ մի իմաստ չունէր:

Շատ կարող, փորձառու ուսուցիչներից մէկն էր Երևանի Խալիլ-Մանեանք: Հին դաշնակցական էր: Դպրոցում դասաւանդում էր Փրանսերէն: Երկար տարիներ պաշտօնավարել էր Տրապիզոնի հայկական վարժարանում: Ապրել էր այնտեղ 1894-1895-ի հայկական ջարդերի արհաւիրքները: Ընդհանրապէս Տրապիզոնում ապրած շրջանը նրա համար մի տեսակ «սպառիչ» արժէք էր ստացել: Եւ չեմ յիշում որեւէ լուրջ խնդիր, որի մասին խօսելիս Խանէղանեանը, իբրեւ օրինակ, կամ հիմնաւորում չատէր - «Տրապիզոնին մէջ...»: Վրդովւած դէպքերում ինքն իր մասին ասում էր՝ «Կատաղի եմ»: Իրապէս ամենաբարի, ընկերական, հիւրասէր, զւարթ բնավորութեան տէր մի մարդ էր: Թաղի ամենաերաժշտատէր ընտանիքներից մէկն էր նրա ընտանիքը. ինքը, մեծ որդին՝ Մասիսը բաւական լաւ ջութակ էին նւագում. կինը՝ տիկին Աղանին, դուստրը՝ օր. Հայկանուշը եւ փոքրիկ Զաւէնը, մեծը՝ Բարկէնը, ընկերակցում էին նւագին երգով:

Դպրոցում աշակերտները ամենից շատ հաշւի էին առնում Խանէղանեանին, իսկ փոքրերի վրա նա ուղղակի սարսափեցնող ազդեցութիւն ունէր: Դրա դպրոցիքը Խանէղանեանի ծոցատետրի մէջ էր: Զրօսանքի ժամանակ, դասամիջոցներին կամ սերտողութեան պահերին, Խանէղանեանը, երկար ցուցամատը ջղայնօրէն դէպի իրեն նետելով, յանցապարտ աշակերտին ասում էր - «Հո՛ւս եկա՛ր»: Երբ աշակերտը գալիս էր, նա աւելի բարկացած ասում էր - «Հո՛ւս, հո՛ւս, հո՛ւս»: Երբ աշակերտը կանգնում էր այնտեղ, ուր պէտք էր, նա գրպանից հանում էր ծոցատետրը, ձեռքը ջղայնօրէն ճոճում էր օդի մէջ, դուրս հանում մատիտը եւ անխառն վրդովմունքով հարցնում - «Ազգանո՛ւնդ, շո՛ւտ»: Եւ երբ ահարեկւած աշակերտը ասում էր ազգանունը, մի ակնթարթ դրո՛ւմ էր ծոցատետրի մէջ, ապա նոյն շարժումներով գրպանը դնելով ծոցատետրը, ձեռքի եւ դէմքի արագ շարժումով չմած աշակերտին ասում էր՝ «գնա»: Այդ գործողութիւնից յետոյ յանցապարտ աշակերտը առնւազն երկու - երեք շաբաթ մնում էր հանդարտ:

Մի օր հետաքրքրեցի, թէ ի՞նչ է դրում ծոցատետրում Խանէղանեանը: - «Ի՛նչ պիտի գրեմ, եղբայր, ահա, տե՛ս», ասաց նա. տետրը վերէն վար լի էր անորոշ խորզանքներով:

Թէեւ դեռ երիտասարդ, բայց արդէն տառապած եւ կեանք տե-

սած ուսուցիչներէից մէկն էր Առաքել Կապտանեանը: Դաշնակցական էր եւ մեծ համակրանք վայելում թաղի երիտասարդութեան մէջ: Ունեացի էր եւ 1895-ի ջարդերին աշտուղ կորցրել էր հայրը: Մայրը իր հետ էր, կինը, տիկին Փայլածունը, ապրեց մեծ ջարդերի բոլոր արհաւիրքները եւ այժմ ողջ է:

Ընկերական մտերիմ յարաբերութիւնների մէջ էի Կապտանեանի հետ: Կիւրակի օրերը սովորաբար լինում էի նրա մօտ: Շատ կապւած էի երկու փոքրիկներին՝ Հրանդի եւ Արամի հետ: Հրանդը 4-5-, Արամը երեք տարեկան էր արդէն: Մեծը աղչեցնում էր իր սուր մտքով, դատողութիւններով: Փոքրը՝ ծանրախոհ, լուրջ ու մտադրաղ կեցածքով: Նրանց հետ էր լինում սովորաբար նաեւ իրենց մօրաքրոջ փոքրիկը՝ Տիրանը. 4-5 տարեկան դուռնդ ու գլուր, դիւրաշարժ ու հնարամիտ մի մանչուկ, որ զանազան խաղեր էր յղանում. դոյլերը կախում «զանգակներ» չինում, «ժամերգութիւն» էր կատարում, թիթեղի տուփով «բուրվառ» էր նետում, մենակ կ'ըսէ ժամանակ Արամին համոզում էր «մեռնել», թաղման արարողութիւն կատարելու համար, եւայլն:

Դպրոցում Կապտանեանը աւանդում էր հայերէն եւ հաշուում էր կարող ուսուցիչներէից մէկը:

Գրեթէ կզլիացած, ինքնամփոփ կեանք էր վարում մաթեմատիկայի ուսուցիչ Գարեգին Ալթունեանը: Նախկին հնչակեան էր, Գարահիտարցի, սանտաքեանաւարտ:

Ծերութեան ու մահկութեան մի տարօրինակ խառնուրդ էր նա: Միշտ լուրջ, ինքնամփոփ՝ երբեմն զարթանում էր որեւէ անարժէք խօսքով եւ, հակառակ իր ծանր ու սրտոտոյ դատողութիւններին, չատ յաճախ նմանում էր մանկան: Դպրոցում վայելում էր անխտիր բոլոր ուսուցիչներին սէրն ու համակրանքը: Իր առարկային տիրում էր ամենայն կատարելութեամբ:

Բնագիտութեան դասերը աւանդում էր Վահան Հապէշեանը: Դաշնակցական էր: Պատերազմի յայտարարութիւնից առաջ գտնւում էր Բերլինում: Անկարող լինելով վերադառնալ, մնաց աշտուղ ու ջարդերից ազատուեց: Հանրապետութեան օրերին պաշտօնավարում էր Երեւանում: Քաղաքացիական կռիւներից յետոյ տարադիր է:

Վարի դասարաններում թւարանութեան եւ հայերէնի դասերը աւանդում էր Վահան Աղաջանեանը: Կովկասահայ էր: Ծանօթացել էի նրա հետ Տրապիզոնում եւ, ինչպէս պատահում է երբեմն, կարճ ժամանակում մտերմացել: Սամսոնում հաստատուել էր ինձնից մի տարի յետոյ: Ապրում էինք միասին, կինը եւ երեխաները գտնւում էին Կիրասոն: Բաւականաչափ կարդացած եւ իրազեկ երիտասարդ

էր, նոյնպէս դաշնակցական, աշխատել էր Հիւսիսային Կովկասում :

Թիւրքերէնի ուսուցիչն էր Սղերդցի Դանիէլը (աղբանուէր մոռացել եմ) : Դպրոցի գոյութեան վերջին տարում մնացել էր Սղերդում :

Դպրոցի տնօրէնն էր Արա Մամիկոնեանը : Նոյնպէս Սղերդցի : Դաշնակցական : Բարձրագոյն կրթութեամբ հայ լաւագոյն մանկավարժներէց մէկն էր : Աւանդում էր հայոց եւ ընդհանուր պատմութեան դասեր : Զուսպ եւ համակրելի մարդ էր : Կարողացել էր կարգաւորել եւ երեք տարւայ մէջ նախանձելի զրուիւթեան հասցնել դպրոցը :

Զուգընթաց դպրոցում եւ մանկապարտէզում կային 7-8 վարժուէիներ, որոնցից յիշում եմ օրիորդներ Խալուի Սիմոնեանին եւ Սաթեմիկ Առաքելեանին : Օր. Սիմոնեանի մայրը, Ալէմշահի հանումը, որի բնակարանում ապրում էինք Աղաջանեանի հետ միասին, մէկն էր այն բաղձաթիւ հայ կանանցից, որի մօտ օտարական հայր կարող է իրեն դալ հարադատ մօր ստեղծած պայմաններում : Միակ ընդհարումը, որ ունէնում էի այս անմոռանալի կնոջ հետ, առաջանում էր դրսից տուն գալու ժամանակ կօշիկներս ներքեւում չհանելու, կամ դռնէ չմաքրելու պատճառով :

Սամսոնի դպրոցում հաստատուել էի 1912 թւի աշնանամուտին, Ռոստոմի շնորհիւ : Ներքին նաւազնացութեան Ռուս. Սոց. Յեղափոխական կուսակցութեան նաւաստիների կազմակերպութիւնը Պոլսում քայքայւել էր, թիւրք իշխանութիւնների ձեռք առած միջոցների հետեւանքով՝ ռուս ղեկավարաւորան մի շարք չլիմումներից յետոյ : Կազմակերպութեան անդամներից Միխայիլովը, Աղամովը փախել էին Եգիպտոս : Կենտրոնական Կոմիտէի ներկայացուցիչ Գորցեւը (Նատաձէ), որի հրահանգով Բալագէթից՝ էրզրումի եւ Տրապիզոնի վրայով՝ եկել հասել էի Պոլիս, ապաստանել էր կղզիներից մէկում, ուր քիչ յետոյ արեան վարակում ստացաւ եւ մեռաւ : Բազմի բանաւ ընկերներից հրեայ Դաւիթը Պոլսից Կովկաս անցնելու ժամանակ ձերբակալւել էր Բաթումում : Ես, թէեւ հետապնդումներից զերծ էի, բայց նիւթական դժւարութիւններ ունէի եւ յայտնի չէր վիճակս : Հանդուրեալ Սաթակի ձեռք առած միջոցները, ինձ որեւէ դպրոցում տեղաւորելու համար, արգիւնք չունեցան : Ուշ էր արդէն, ամէն տեղ լրիւ էին ուսուցչական կազմերը : Այս պարագաներում պարզ էր, որ երկար չէի կարող մնալ Պոլսում :

Ռոստոմը, որ հեռուէն հեռու միշտ ամէն բանի իրազեկ էր, երեւի գիտէր եւ իմ դրութիւնը : Այդ պատճառով բոլորովին չգարմացայ, երբ մի օր փողոցում պատահելով ասաց :-

— Հա՛, լաւ է, որ քեզ տեսայ, պատրաստուիր, չուտով գնալու ենք:

Հասկացւեց, որ պէտք է մեկնեմ էրզրում: Իսկ այն հարցիս թէ ինչ պիտի անեմ այնտեղ՝ պատասխանեց.

— Մի բան կանես, է՛լի, ու միասին կապրենք:

Քիչ յետոյ մեկնեցինք: Առաւօտ էր, երբ մեր նաւը խարիսխ նետեց Սամսոնի բացերում: Ծովի վրա փոթորկոտ դիշեր էինք անցրել եւ որովհետեւ նաւը 2-3 ժամ մնալու էր Սամսոնում, անհամբեր սպասում էինք նաւակներին ափ իջնելու համար:

Այրում մեր առաջին ալցելութիւնը տւինք դպրոցին: Ծանօթանալով ուսուցիչների հետ, ես դուրս ելայ հոյակապ եկեղեցին տեսնելու, որը դպրոցից մի քանի քայլի վրա էր: Երբ վերադարձայ, տնօրէնը յայտնեց, թէ խիստ կարիք ունեն ուսուցչի, եւ խնդրեց, որ մնամ Սամսոնում: Հարցը, ի հարկէ, կախած էր Ռոստոմից, իսկ նա անմիջապէս հասկացաւ, որ ուզում եմ մնալ եւ իր աննշմարելի ժպիտով դուին օրօրեց ու ասաց.

— Այդպէս, ուրեմն, ուզում ես այստեղ մնալ. դրա՞ համար քեզ մինչեւ այստեղ բերի:

Մի քանի օր յետոյ հասկացայ, որ ուսուցչի ոչ մի «խիստ» կարիք չկար, եւ Ռոստոմը պարզապէս ինձ տեղաւորել էր Սամսոնում:

Որքան դիւրին եղաւ դորձ գտնելու, այնքան դժուար էր կատարելը: Բոլորովին անձանօթ մի ասպարէզ, առանց որեւէ մանկավարժական մասնագիտութեան եւ դրա հետ միասին կովկասահայ բարբառ, ինչ որ փոքրերին միշտ հասկանալի չէր: Եւ որովհետեւ ես ինքս էլ չգիտէի, թէ ինչ դաս կարող եմ տալ, ինձ դարձրին վերակացու: Դրա հետ միասին աչքիս առաջ պատկերացաւ Գանձակի քաղաքային դպրոցի Պաւլի վարժապետը, որ ձմրան օրերին դպրոց էր դալիս կնոջ շուրջ ուսերին, եւ պոռալով ասում էր ուսերէն ու ցածր ձայնով թարգմանում հայերէն, թէ «դո՛ւք ծնւել էք իբրեւ մի մօի կտոր»:

Նշանակում է, պէտք է ահաբեկէի աշակերտներին, որ հանդիստ մնան: Առաջին առիթով ես մի չար աշակերտի սպառնացայ, թէ «քեզ ցոյց կը տամ»: Քիչ յետոյ տեսայ, որ փոքրերը իրար հետ կուեկոյ՛լ, նոյն բանն են ասում: Ու դորձը քանի գնաց ծանրացաւ ու ձայնս իզուեց: Տնօրէնը ինձ մէկ-երկու անգամ խորհուրդ տւեց մեղմ վարել, բայց այդ էլ օգուտ չունեցաւ:

Վերջապէս, իմ խնդրով ինձ մարմնամարզի դասեր տւին, ինչ որ միանգամայն անսպասելի կերպով հիմնաւորապէս փոխեց իմ դիրքն ու դրութիւնը դպրոցում: Առարկայի մասին ունեցած պաշա-

րիս հիմքը ստացել էի քաղաքային դպրոցում, ուր դասաւանդութիւնը դուռն էր լաւ հիմքերի վրա եւ պարտադիր առարկաներից մէկն էր: Այնուհետեւ երկար տարիների ընթացքում թէ բաւականաչափ կարողացել եւ թէ սիրողի հանդամանքով պարապել էի այդ գործով: Յատկապէս լաւ դիտէի շարքային, կամ, այսպէս կոչւած, շէտական մարզանքը՝ իր բոլոր հին ու նոր համակարգութիւններով, բարդ ու պարզ երանգներով եւայլն:

Առաջին մէկ օրից ահագին յաջողութիւն ունեցայ: Եւ ինչ որ շատ զարմանալի էր, ամենից չար աշակերտները ամենաուշադիր եւ ամենաջանասէրն էին մարզանքի դասերում: Տնօրէնը, ուսուցիչները, որոնք, ըստ երեւոյթին, խիստ մտհոգւած էին իմ մանկավարժական կարողութիւնների մասին, այժմ չափազանցւած դովեստներով խրախուսում էին ինձ: Մի ամիս յետոյ, ձեռք բերի մէկ հատ զինուորական թմբուկ, համազգեստ հաստատեցի եւ աշակերտները դուրս հանեցի դէպի Թոռամանի դաշտերը: Ու երբեք չեմ կարող մոռանալ այն խանդավառութիւնն ու ոգեւորութիւնը, որ առաջ բերեց թաղի մէջ աշակերտների շարքերի քարացած երթը: Հետաքրքրութիւնը երիտասարդութան մէջ դէպի դպրոցը դպալապէս բարձրացաւ: Նրանց ջանքերով եւ յատկապէս Օննիկ Պալրդեանի աշխատանքների շնորհիւ մարզանքի օգտին մի երեկոյթ կազմակերպեց, որը մեծ յաջողութիւն ունեցաւ: Հասոյթը ամբողջութեամբ յատկացեց նւագի գործիքների, որոնք տեղ հասան մի ամիս յետոյ եւ իրարանցում առաջ բերին թաղի մէջ: Այդ պղնձէ գործիքներից ամենից շատ տպաւորութիւն թողին թաղի մէջ բասերը. ընդհանուր կարծիքն այն էր, որ նւագողը պէտք է առողջ թոքեր ունենայ: Փոքրերը ձեռքով չօշափելու կամ ոեւէ գործիքից փչելու մարմանջ ունէին: Իսկ մեծ մասը ձգտում ունէր հայելու պէս դիտել մեծ թրմբուկի փորը, հասկանալու համար, թէ ինչ ձեւ կրստանայ իր դէմքը ախտեղ: Այնուհետեւ սկսեցին նւագածուների պարապմունքները եւ ուսուցիչների կազմի վրա աւելացաւ երաժիշտ Օննիկ Պալրդեանը: Դպրոցում մարզանքի դասերը պարտադիր առարկաների շարքն անցան եւ ժամերը շատացան:

Տարւայ վերջին տեղի ունեցաւ դպրոցի առաջին դաշտահանդէսը՝ քաղաքի մութեամբի՝ Նէջմի-բէյի պատւաւոր նախագահութեամբ: Թաղի բնակչութիւնը ամբողջութեամբ ներկայ էր: Կային հիւանդ հանդիսականներ, որոնց համար յատուկ տեղ էր յատկացւած: Կային բաւական թւով յոյներ, թիւրք զինուորականներ: Իսկ երբ մօտ 300 աշակերտների շարքերը նւագախմբի առաջնորդութեամբ դաշտի կամարներից ներս անցան՝ հայ հասարակութեան

ՍԱՄՍՈՆԻ ԳՊՐՈՑԻ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԻ ՄԱՐՄՆԱՄԱՐԶԸ ԹՈՌԱՄԱՆԻ ԴԱՇՏԵՐՈՒՄ

(Զախից աջ՝ ուսուցիչներ Օն. Պալրզնեան, Վահ. Աղաջանեան, Մատ. Խանսղանեան, Արթ. Մամիկոնեան, Նշան Զատորեան, Երս. Խանսղանեան, Վահ. Մենախորեան):

խանդավառութիւնը վերածւեց երկարատեւ ցոյցի: Ի՞նչն էր պատճառը, ստուգապէս չգիտեմ, թուում է, թէ այդ ամենը հեռաւոր չլիման մէջ էր աղգայնապէս եւ քաղաքականօրէն արդէն իսկ վերածնւած այդ օրերի հայութեան իդէալներին հետ:

Դպրոցը իր բարեկարգ վիճակով եւ յաջողութիւններով մի խոշոր չափով պարտական էր թաղական խորհուրդին, որի անդամներն էին Եղիշիւն, Ճիւղիւղիւն եւ Մառուկեան Էֆէնդիները: Համեստ, բարեկեցիկ վաճառականներ էին որոնք եւ իրենց բոլոր ազատ ժամանակը նւիրել էին դպրոցին: Թաղի մէջ կային սրանց հաւասար աշխատող մարդիկ, որոնցից յիշում եմ Մուրադիկ Էֆ. Խերեանին եւ Մանուկ Խալիշեանին: Մամսոնի ստաջնորդն էր Կիւրինցի Զաւէն վարդապետը, հին հոգեւոր աւանդութիւնների մի մարդ, իր գերին ու պաշտօնին գիտակ մի պարկեշտ հոգեւորական: Թաղը իր առաջնորդով մի խոշոր նահապետական ընտանիքի նման էր: Առաջնորդարանի երկու զաւակներից մէկը՝ Հաջի աղան մի հազաւազիւտ անձնաւորութիւն էր: 60-65 տարեկան առօյգ, բարձրահասակ, դիւրաչարժ Հաջին թաղի առաջին հալ մարդն էր, բայց հայերէն չգիտէր, ինչ որ նրա համար թշուառութեան հաւասար դժբախտութիւն էր: Կեսարացի էր եւ շատ յաճախ տխուսում էր այնտեղ ծնւելու համար: Բայց Հաջին քաջ գիտէր Սուրբ Գիրքը, Աւետարանը: Եւ, ինչ որ դարմանալի էր, իր ամբողջ խորութեամբ իւրացրել էր քրիստոնէական վարդապետութեան փիլիսոփայութիւնը: Այս առումով մի բնածին տաղանդ էր Հաջին: Իսկ իր էութեամբ կատակոմոսների առաջին քրիստոնեաներին նման էր: Հաջու հետ շատ մտերիմ էի: Ընդունակ էր խաղաղութիւն ներշնչել մարդու, հոգեկան ամենածանր վիճակներում:

Առաջնորդի հետ միասին թաղի գործերով զբաղւում էր Թաղական Խորհուրդը. վարում էր թաղի եւ իշխանութեան յարաբերութեան վերաբերող հարցերը, բնդհանուր թաղային, դպրոցական, եկեղեցական գործերը: Խորհուրդի նախագահն էր Թումարզապետն Էֆէնդիք:

Թաղի երիտասարդութեան հասարակական-քաղաքական տրամադրութիւնները գլխաւորող միակ կուսակցութիւնը Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն էր: Կադմակերպութիւնը, Մամսոնում տիրող ընդհանուր ոգու համաձայն, աւելի շուտ նման էր կուլտուրական - հասարակական միութեան: Այնպէս որ դաշնակցական, չէզոք եւ համակիր երիտասարդութեան մէջ չեւտւած տարբերութիւններ չկային: Սակայն, եղած չեղած հինգ-վեց հնչակեանները, որոնք դա՛րձեալ ոչնչով չէին տարբերում միւսներից, յատկապէս որակւում էին իբ-

րեւ այդպիսին. այսպէս, օրինակ, ամէն մարդ գիտէր, որ Ղազարեան եղբայրները «հնչականներ» են, իսկ թէ ինչի մէջ էր կայանում փաստօրէն նրանց հնչականութիւնը, ոչ ոք չէր կարող բացատրել:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ձանիկի շրջանի Կենտրոնական Կոմիտէն գտնուում էր Սամսոնում: Անդամներն էին. —

Գարեգին Թէրզեանը, Կարնեցի, 40-45 տարեկան, Հրայրի լաւագոյն ընկերներից մէկը: Բանտից ազատուել էր Թրքական յեղափոխութիւնից յետոյ եւ նախ քան այդ, տասը տարւայ կեանք էր մաշել Կարնոյ բանտում: Հակառակ իր քաջած տառապանքներին՝ կենսուրախ, ուսմանիկ բնասրբութեան տէր մէկն էր: Տեղահանութեան նախօրեակին մեծ պատուհանի շտի մի փոքր խանութ էր բացել եւ դրադուում էր գրեական պիտոյքների վաճառքով:

Միկրան Ֆիրանեանը Կիւմենցի էր, 30-35 տարեկան, առեւտրական գրասենեակ ունէր: Խոհուն, գործնական, վստահութիւն վայելող կուսակցական գործիչ էր: Դրսի յարաբերութիւնները, դէնքի վերաբերող հատ ու կտոր գործերը վարում էր Միհրանը: Ընկերների մէջ յայտնի էր իրրեւ «խտարէ մասլահատճի»: Այդ պատճառով, բոլոր այն դէպքերում, երբ հաշտեցնելու, համաձայնեցրնելու խնդիր կար, գործը յանձնուում էր Միհրանին:

Յարութիւն Պօղոսեան, արեւմտահայ բնաիր սփերիչներից մէկն էր: 40-45 տարեկան, աւելի շատ հասարակական քան կուսակցական գործիչ էր: Հարուստ դերասանական ձիրք ունէր եւ թաղի յայտնի «Բաղդասար Աղբարն» էր: Թաղի մէջ կազմակերպւած բոլոր հանդէսների, ներկայացումների, երկկոյթների մէջ Յարութիւնը առաջին անձն էր:

Միքան Ֆետիկեանը նոյնպէս սփերիչ էր, 30-35 տարեկան: Պօղոսեանի հակադատներն էր եւ իրրեւ կուսակցական գործիչ աւելի հակամէտ էր դաւադրական, քան լայն հասարակական աշխատանքների: Յոռեւեւ եւ կասկածամբ ընաւորութիւն ունէր:

Տիգրան Քիւրքեանը Մարգարեցի էր, 30-35 տարեկան. պաշտօնաւարում էր Սամսոնի եւ Մարգարեի միջեւ առեւտրական գործառնութիւններ վարող Մատթէոս-աղայի մօտ: Ուշիմ, շատ զգոյշ, պարզ ու համեստ կուսակցական գործիչ էր:

Գեղ. Մելիքոնը, որի ազգանունը մոռացել եմ, Ամասիացի էր: Բաւական բազմանդամ ընտանիք ունէր եւ տնով-տեղով դաշնակցական էր: Ծէն, հիւրասէր ընկերներից մէկն էր. սիրում էր յայն հասարակական գործեր, զպրոց, դաշտահանդէս, ներկայացում եւայլն: Ձբաղուում էր առեւտրով: Շատ յաճախ բացակայում էր քաղաքից:

Թաղում կար դաշնակցական տուն կամ աղումբ, չէնք սիրա-
յօթար վարձու էին տեւել Ղազարեան հնչակեան եղբայրները: Աղում-
բի ընթերցարանը հաւասարապէս յաճախում էին թէ կուսակցական,
թէ անկուսակցական երիտասարդներ: Սրանց մէջ կային խոս-
տումնալից անձնաւորութիւններ, որոնցից յիշում եմ՝

Յակոբ Գալուստեանին, որն աշխատում էր Իրբանոսեանների
տեղական վաճառատան մէջ: Յակոբը իր երկու անբաժն ընկերները՝
Նշանի եւ Գալուստի հետ միասին դաշնակցական էր, հետեւում էր
կուսակցութեան գործերին եւ շատ մեծ յարգ ունէր երիտասարդու-
թեան մէջ:

Պարուսակ Բէրոսովեան, որ պաշտօնավարում էր մի առեւտրա-
կան ընկերութեան մէջ: Պարուսակը նոյնպէս դաշնակցական էր: Ան-
սոցաւ եռանդի տէր մի երիտասարդ, աշխատում էր թէ՛ կուսակցա-
կան, թէ՛ հասարակական բոլոր ասպարէզներում:

Օրոն Հէֆիմեան, որ հօր եւ եղբօր հետ միասին վարում էր Փը-
րանսական Փաքէ նուային ընկերութեան գործերը: Խոհուն եւ լուրջ
կուսակցական ընկերներէց էր: Ջարդից պատահաբար խուսափել է,
արտասահման մեկնած լինելու շորհիւ. այժմ ապրում է Փարիզում.
հայրը, եղբայրները ջարդւած են:

Հրանդ Պալըզեան, որ եղբայրների հետ վարում էր «Նեստլէ»
ընկերութեան գործադարութիւնը: Հրանդը անձնէր երիտասարդնե-
րից մէկն էր. դաշնակցական էր, բայց աւելի հակամէտ էր լայն
հասարակական գործերի: Եղբայրների հետ իրրեւ պարսկահպատակ,
խուսափել է ջարդից. Այժմ գտնւում է Ամերիկայում:

Միհրան Պալըզեան պաշտօնավարում էր Իրբանոսեանի վա-
ճառատան տեղական բաժանմունքում: Դաշնակցութեան համակիր-
ներից էր: Իրրեւ պարսկահպատակ նոյնպէս խուսափել է ջարդերից
եւ այժմ եղբայրների հետ միասին գտնւում է Բրիւսելում:

Հայկ Խրիմեան, որը կառավարութեան մօտ թարգմանչի պաշ-
տօն էր կատարում: Բաւական լաւ դիրք ունէր Մութեսարիֆի մօտ
եւ կառավարութեան հետ եղած յարաբերութիւնների մէջ օգտակար
էր լինում թաղին: Կենսուրախ, թիւրքերէն սքանչելի երգող, «ուզ»
նւագող, մարմնակրթութեան շօշափելի արդիւնքների հասած ան-
կուսակցական երիտասարդներից մէկն էր:

Իր ընկերային կազմով Սամսոնի հայութիւնը կարելի էր բաժա-
նել երեք խաւերի՝ ունեւորներ, միջակներ, չքաւորներ:

Առաջինները հազիւ կազմում էին 7-8 ընտանիք, վերջինները
թէեւ աւելի շատ էին, բայց ընդհանրապէս որեւէ եկամուտ ունէին
եւ, ինչպէս ասում են, առանց գլուխ ծռելու կարողանում էին ապ-

րել: Թաղի ստւարագոյն մասը նիւթական միջին վիճակ ունէր եւ վարում էր բարեկեցիկ կեանք:

Քաղաքի հայ-թրքական յարաբերութիւնները ամենաբարւոք դըրութեան մէջ էին եւ նախ քան ջարդերը, երեք տարւայ ընթացքում, չեմ յիշում մի դէպք, որ երկու հարեւան ժողովուրդների խաղաղ, բարեկամական յարաբերութիւնները խախտւած լինեն: Տնտեսական բնագաւառում Սամսոնի հայերը ներքին շուկաները իրար հետ կապելու եւ արտաքին շուկաների հետ յարաբերութիւն հաստատելու մէջ ահագին գործ էին կատարում: Եւ այդ հողի վրա ներանք ոչ միայն մրցակիցներ չէին թիւրք ունեւորական դասի համար, այլեւ կազմում էին անհրաժեշտ մի տարր, որ իր միջնորդի դերով զարկ էր տալիս երկրի տնտեսական կեանքին, նըպաստելով առեւտրական գործառնութիւնների զարգացման: Քաղաքականապէս Սամսոնի հայութիւնը իր հոծ բազմութեամբ թէեւ դերծ չէր համազգային իդէալներին, բայց, ինքն իրեն դուրս զգալով Հայաստանից, տեղում դպրոցական, մշակութային, կեղեցական ասպարէզներում իր գործերը կարգաւորելու հնարաւորութիւնից զատ ուրիշ ոչ մի պահանջ, կամ սպասելիք չունէր: Եւ թիւրքերի մէջ կային բազմաթիւ մարդիկ, որոնք բարեկամական յարաբերութիւնների մէջ էին հայերի հետ:

Իշխանութեան հետ ունեցած յարաբերութիւնների մէջ Սամսոնի հայութիւնը համարւում էր օրինակելի ազգ: Նախ ոչ մի վէճ թիւրքերին չէր հասնում. իրենք իրենց մէջ էին կարգադրում: Ապա, ամենայն ճշտութեամբ կատարում էին իրենց վրա ընկած հարկային, տուրքային եւ այլ քաղաքացիական պարտականութիւնները:

Իր հերթին, թիւրք իշխանութիւնների վերաբերմունքի դէմ էլ դժգոհելու հիմք չկար: Թիւրքը չէր խառնում թաղի ներքին գործերին, եւ ապրելով թաղի մէջ՝ ամիսներով կարելի էր ոստիկանի երես չտեսնել: Մութեսարիֆ Նէջմի բէյը, Սէրկոմիսար Սաբրիբէյը, անգամ մանր պաշտօնեաները՝ փոլիս դուրսունը, Համին, Էմինը եւայլն համարւում էին հայերի բարեկամներ:

Ջանիկի շրջանի գիւղերից երբեմն լուրեր էին հասնում յոյների եւ Բալկանեան պատերազմից յետոյ այդ շրջանները գաղթած մուհաճիւրների ընդհարումների մասին: Բայց ընդհարման ոչ մի դէպք տեղի չէր ունեցել հայ գիւղացիութեան հետ:

Այս է պատճառը, որ երբ մարդ, տարիներ յետոյ, ծանօթանում է ջարդերի շուրջը եղած եւ հայութեան դէմ ուղղւած միտումնաւոր մեկնութիւններին, համակուծ է անասելի դառնութեամբ...:

(Շարունակելի)